

TÖPRENGÉSEK AZ ÁRPÁD-KORI SÁNCVÁRAK PROBLÉMÁJÁRÓL

1

Az Árpád-kori ‚kisvárok‘ vagy sáncvárok problémája 1979 óta, amikor Sándorfi György, Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa közzétették a Börzsöny térségét felölelő régészeti kutatásaik eredményét, egyik legizgalmasabb és legtöbbet vitatott kérdésévé vált középkori régészetünknek, még ha ezek a viták írásban csak késve csapódnak is le.¹ A fő probléma, amely elsősorban készlet vitára, s amely középkori történelmünk szempontjából is kardinális, nagyon könnyen megfogalmazható: a régészet egyre növekvő számában – valósággal tömegesen – regisztrál és részben fel is tár olyan vár jellegű építményeket, amelyek mindenképpen a 12–14. század tájára datálhatók, várként azonban nem fordulnak elő okleveles forrásanyagunkban. Ez a tényegyüttes joggal igényel valamiféle magyarázatot, hiszen történettudományunknak eddig az volt a – magától értetődő, bár explicit módon talán soha ki nem fejtett – álláspontja, hogy a vár a középkori táj legszembeötlőbb és legfontosabb eleme, amelynek tehát szükségképpen fel kell merülnie a tájra vonatkozó egykorú írásos emlékekben, amennyiben ilyenek egyáltalán vannak. Fügedi Erik, aki nemrég beható vizsgálat alá vette 13–14. századi váraink keletkezésének kérdéskörét, egyenesen odáig ment, hogy az előbbi axiómát segítségül próbálta hívni a várak építési idejének meghatározásához, és feltételezte, hogy ha egy birtokon, ahol később vár állt, a várról nem tesz említést a rá vonatkozó oklevél, akkor a vár csakis ennek kelténél később épülhetett fel.² Ha pedig egy vár megléte az írott forrásanyagban szükségképp tükröződik, akkor az oklevelekben nem említett, de régészetileg igazolt sáncvárok léteére csak kétféle magyarázat adható: vagy azt tételezzük fel, hogy az írásbeliség elterjedése előtti időben – azaz nagyjából a 12. században és a 13. század első felében – voltak csak használatban, vagy pedig azt, hogy ugyan használták őket ennél később, a 13. század második felében is, azonban a kor – egyelőre ismeretlen – kritériumai szerint nem tekintették őket *castrum*-nak, azaz „igazi” várnak, és így írásban hallgattak róluk olyan esetben is, amikor egy „igazi” várat feltétlenül megemlítettek volna. E második magyarázatnak felmerült egy olyan változata is, hogy a korai sáncvárokat a források esetleg nem „várként”, azaz *castrum* néven regisztrálták, hanem valamely más elnevezés – pl. *curia*, azaz udvarház – alatt.³ A probléma mindkét lehetséges magyarázata azonban, mint a vita során kitűnt, súlyos nehézségekbe ütközik, mégpedig a régészet oldaláról. Egyfelől a leletanyag, datálásának minden szükségszerű hozzávetőlegességével és bizonytalanságával együtt, egészében véve mégiscsak arra utal, hogy a kérdéses várak zömmel 13. századiak, és csak igen-igen erőltetetten lehetne valamennyit az 1100–1250 közötti korszakra keltezni; márpedig az első magyarázat helyességének ez volna a feltétele. Másfelől az is egyre inkább valószínűnek látszik, hogy régészetileg nem vonható *semmiféle éles*

1 NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA: A börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979., MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.

2 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 100., 101., 102. stb.

3 MIKLÓS I. M. (mint az 1. jegyz.) 78.

határ egyrészt a szóban forgó sáncvárak, másrészt ama „igazi” várak – helyesebben azok egy csoportja – között, amelyeknek *castrum*-ként írott nyomuk maradt.⁴ Így viszont a második magyarázat válik fölöttébb kérdésessé.

Miután tehát a probléma megoldása a feltett premisszák alapján nyilvánvalóan zsákutcába jutott, vagy legalábbis afelé tart, érdemes eltöprengeni rajta, hogy maguk a premisz-
szak vajon egyáltalán helyesek-e. Az alábbiakban ezeket a tűnődéseket próbálom írásba foglalni, abban a reményben, hogy valamelyest közelebb visznek a probléma magvához.

2

Úgy hiszem, nyugodtan elmondható, hogy a történeti – és történészi – tévedések leg-
gazdagabb forrása a jelenségek historizálása, vagyis egy adott állapotuknak egy korábbi
időbe való visszavetítése, azaz extrapolálása, olyan időbe, amikor a szóban forgó jelenség
még nem létezett, vagy nem abban a formában létezett, mint később. Historizálás tár-
gyává legtöbbször a jelen vagy a történelmi közelmúlt jelenségei vagy intézményei vál-
nak; historizálni azonban természetesen nemcsak ezeket lehet. A várakkal kapcsolatban a
historizálás tanulságos példatára vonultatható fel, elsősorban a 19. századi „erőd” és „ura-
dalom” fogalmainak a középkorba való visszavetítése kapcsán,⁵ másodsorban – és most
hadd szóljak erről – a forrásokból jól ismert, noha a modern ember által közvetlenül nem
tapasztalt *késő középkori* várfogalomnak a korábbi évszázadokra való kivetítésével.

A historizálás tárgyául szolgáló késő középkori-kora újkori várfogalom mibenléte
nagyon is jól ismert ahhoz, hogy bővebben kelljen foglalkoznom vele, s elég talán, ha a
bennünket most leginkább érdeklő vonásait emelem ki. A legfontosabb közülük kétség-
kívül az, hogy a *vár a hozzá tartozó uradalom feje*. Nem minden uradalom élén áll vár,
de minden várhoz – a királyi székhely, Buda kivételével – tartozik uradalom, a királyi
és egyházi várakhoz éppúgy, mint a magánkézen levőkhöz. Az uradalom szót csak az
egyszerűség kedvéért használom, mert a neki megfelelő latin *dominium* terminus a 16.
század előtt nagyon ritkán fordul elő, sőt még akkor sem általános. Az uradalom fogalmát
a kortársak a „tartozékok” (*pertinentiae*) gyűjtőfogalommal adják vissza, amelyen azon-
ban már ekkor is jóformán kizárólag a várhoz tartozó falvak (*possessiones*) összességét
értik. Minden további tartozékelem – pl. vámok, malmok – ekkor már, azaz 1500 körül,
az egyes falvakkal járó, mintegy azokhoz tartozó jövedelemként van értelmezve.

Célszerű a „tartozék”, azaz az uradalom fogalmát elsősorban jogi értelemben felfog-
nunk, mert a kortársak szerint is a várat és tartozékrendszerét elsősorban jogi kötelék
fűzte egybe. Oly szorosán, hogy amikor várakról beszéltek, magától értetődően beleszá-
mították szokott tartozékaikat is, akár megemlítették őket, akár nem. *Castrum X.* tehát
számukra soha nem magát pusztán az erődítményt jelentette, hanem ezt és uradalmát
együttvéve. Más kérdés, hogy ez a szoros kapcsolat megfelelt annak a szoros politikai
és gazdasági köteléknek, amely az uradalom falvait a várhoz fűzte és lényegében ennek
a köteléknek jogi tükröződése volt. Ha azonban a várfogalom fejlődését próbáljuk meg
nyomon követni, ki fog tűnni, hogy a jogi szempontok mindvégig domináltak benne.

4 Vö. FELD ISTVÁN: A gönci Amadé-vár. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 22-23. (1985) 62–64.

5 ENGEL PÁL: Vár és hatalom. *Világosság*, 25. (1984) 288. sk; ugyanő: Honor, vár, ispánság. *Századok*, 116. (1982) 880.

A váruradalomnak ez a formája, amely a 15. század közepétől Magyarország-szerte általánosnak mondható, mintegy két évszázados fejlődés eredményeként jött létre, mert kezdetei a 13. század közepéig nyúlnak vissza. Mivel köztudott, hogy ez alatt az idő alatt az ország egész politikai, társadalmi, gazdasági, sőt jogi struktúrája gyökeresen átalakult, szükségtelen hangsúlyozni, hogy ezek a változások a várfogalom alakulásán is tükröződnek. A folyamat számos összetevőjét annak idején Fügedi Erik alaposan feltárta már, ezért itt főleg olyan elemekre térek ki, amelyeket ő nem – vagy nem behatóan – vizsgált.

Mindenekelőtt úgy tűnik, hogy a késő középkori várfogalom legfontosabb *fogalmi* előzményét – mintegy ősképét – a 11–12. századi várispánsági rendszerben kell keresnünk. Bármilyen kevés érdemlegeset tudunk is erről végeredményben, annyi kétségtelen, hogy vár és tartozékai először ebben a rendszerben jelentkeztek a későbbi uradalmakra emlékeztető kapcsolatban. Az analógia persze elsősorban jogi vonatkozású: a vár földjei (*terra castris*) a várral olyasféle jogviszonyban állnak, amely határozottan emlékeztet a 15. századi váruradalmak szerkezetére. Az uradalmat ez esetben a várföldek együttese képviseli, amelyek közvetlenül mind a vár birtokát, mintegy tulajdonát képezik, és az uralkodóval csak közvetett jogviszonyban vannak, oly módon, hogy a vár eszmei birtokosa a király, s így ő rendelkezik a vár földjeivel is. Nyomban ki fog derülni, miért fontos annyira hangsúlyoznunk a vár középponti, „birtokosi” szerepét. Előbb azonban még két jelenséget hadd emeljek ki. Először: a várföldek nem alkotnak szinte soha összefüggő területi uradalmat. Az uradalom jogi képzetéhez sem ekkor, sem később nem tartozik hozzá a zárt vagy akár csak koncentrált fekvésű birtoktest. A várispánságok legtöbbször egyetlen megye határain belül birtokoltak csak földeket, de például Fehérvárnak szerte az országban voltak földjei, és a későbbi, 12. századnak tartott alapítású várak, mint Bolondóc vagy Bánya, ugyanilyen szórt birtokokkal is rendelkeztek környékbeli földjeiken kívül.⁶ Hasonló uradalmakkal találkozunk olykor a 15. században is: Ónod várhoz pl. a Czudarok Borsod, Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Nógrád, Heves és Komárom megyei birtokokat számítottak 1415-ben.⁷ A másik megjegyzés: köztudott, de nem árt ezúttal külön hangsúlyozni, hogy a korai várszervezet a királyság kizárólagos uralmi rendszere volt, és sem az egyházi, sem a magán nagybirtokon nem találkozunk hasonlóval. Beletartoztak a vámok és vásárok is, amelyek eredetileg éppúgy „regáliák” voltak, azaz a királyság prerogatíváit képezték, mint a várak. Még Nagy Lajos idején, 1370-ben is olvashatunk királyi ítéletlevélben olyan maximát, amely szerint „országunk lakosai *várakat, vámokat és vásárokat* csak királyi jóváhagyással és királyi oklevél alapján építhetnek, tarthatnak a kezükön, igazgathatnak, illetve birtokolhatnak”.⁸ (A három intézmény hajdani szoros kapcsolatára utal az az érdekes tény, hogy mindhárom szó – iráni eredetű.)⁹

Valószínű, hogy a „várregálé” elvét az 1200 körül meginduló magyarányú birtokadományozások törték át, bár megjegyzendő, hogy Anonymus is magától értetődően ír úri nemzetségek által birtokolt, tehát nem királyi várakról.¹⁰ Az áttörés azonban nem azáltal ment végbe, hogy a volt ispánsági várak magánkézbe kerültek, mert erre Locsmádon

6 PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története. Budapest, 1882.

7 DL. 10333.

8 DL. 101694., vö. ENGEL i. m. 1984. (mint az 5. jegyz.) 292.

9 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Budapest, 1976. 1084., 1090., 1096.

10 EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Budapest, 1937. I.

kívül nem ismerünk más korai példát.¹¹ Lehetségessé vált ellenben a várépítés magánosok számára is, és ezzel a magyarország várfejlődés egy minőségileg új szakaszába lépett. Próbáljunk most egyelőre elvonatkoztatni attól a megszokott reflexiótól, hogy az új minőséget az „új típusú” kővárak megjelenésében lássuk. A források bizonyossága szerint a vár építési módja pusztán külsőség, amelyre – legyen a számunkra mégoly fontos is – a korabeli terminológia nem volt tekintettel. Azt a valamit, amit közmegegyezéssel várnak tekintettek, a 12. század óta általánosan *castrum*-nak nevezték, függetlenül attól a tényről, hogy „régí” vagy „új” vártípusról volt-e szó. Ebbe a kategóriába tartoztak az ispánsági várak, és kivétel nélkül ezt a megjelölést alkalmazták a 13. század folyamán gombamódra épülő új várakra is. Lehet, hogy ezek valóban „új típusúak” voltak, de lehet, hogy már korábban is épültek hasonlók. (Tudomásom szerint egyetlen eredeti ispánsági várról – földvárról – sem lehetett régészeti kimutatni, hogy a 13. századig használták volna őket. Ez a negatívum azt sejteti, hogy az ősi földvárak és a „klaszszikus” kővárak között az ispáni váraknak egy átmeneti, félig „új”, félig „régí” típusa is létezhetett.) A 13. századi fordulat lényegét a várak tekintetében abban látom, hogy tömegesen keletkeznek magánosok által saját birtokukon emelt várak, amelyek tehát egy, a korábbitól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkednek. A továbbiakban ezeket „magánváraknak” fogom nevezni.

Velük kapcsolatban az a legfeltűnőbb új jelenség, hogy a királyi váraktól eltérően *nem* képezik egy tartozékrendszer, azaz „uradalom” központját. Ezt a furcsa, de tárgyunk szempontjából igen fontos tényt keletkezésük körülményei magyarázzák. Az ispánsággal szemben, amelynek ősi, természetes központja a vár volt, a magánbirtok lényege az egyértelmű *határokkal* körülvett földterület, amelyet a leggyakrabban – kiterjedésétől függetlenül – *terra*-nak vagy *possessio*-nak neveznek, a 13. század első feléig gyakran *predium*-nak is. Lehet ez egy, de lehet akár húsz-harminc falunyi terjedelmű is.¹² Jellemzője, hogy birtokosa – személy vagy rokonság – az egész területet *azonos jogon* bírja, tehát vagy öröklés, vagy királyi adomány, vagy vásárlás jogán. A *határ* azt a földet írja körül, ameddig ugyanannak a birtokosnak ugyanazon joga terjed, „hat”. (Elképzeltető, hogy a határon túl ugyanazon birtokosnak egy más címen bírt földje következik, amely azonban már külön „földet”, külön „birtokot”, tehát külön jogi egységet képez.) Mármost a 13. századi „új” várak úgy keletkeznek, hogy a birtokos valamelyik földjén engedéllyel vagy anélkül építkezni kezd. A mondottakból következik, hogy az új építmény nem feje, *nem jogi központja* a birtoknak, hanem megfordítva: a felépült vár, akár csak a vizek vagy az erdők, a *föld tartozéka* lesz. Ez a tényállás tükröződik a 13., de még gyakran a 14. századi oklevelekben is, valahányszor magánosok birtokjogi aktusáról van szó. A legtöbbször nem X. várral és tartozékaival találkozunk, hanem Y. földdel vagy birtokkal, „várával együtt” (*cum castro suo*), „a rajta épült várral” (*simulcum castro ibidem constructo*), s így tovább.¹³ A vár felépítése tehát egyelőre semmit sem változtat a birtok korábbi jogi természetén, nem hozza a birtokot „automatikusan” füg-

11 Erre KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. *Soproni Szemle*, 23. (1969) 131. skk.

12 Példák több falut magába foglaló *terra*-ra, ill. *possessio*-ra SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest, 1971. 41., 87. jegyz. és 51., 115. jegyz. A *predium* szó hasonló használatára ugyanő: A prédiüm. In: *Jobbágyok – parasztok*. Budapest, 1976. 113., 163. jegyz.

13 Pl. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1961. 141. (Szalánc, 1303), 195. (Árva, 1267).

gő helyzetbe a vártól. Jogi szempontból a vár kezdetben annyira mellékes, hogy igen gyakran még nevet sem kap.¹⁴

Ha pedig elkezdik néven nevezni, az a leggyakoribb, hogy a birtok nevét kapja. Így áll elő az az érdekes jelenség, hogy a várat az azonos nevű helységtől gyakran igen nagy távolságra, a birtok egy egészen más pontján találjuk. A zempléni Nagymihály (*predium Mihaly*, 1244) kővára, amelyet évszázadokon át Nagymihálynak neveztek, valójában Vinna falu fölött épült fel a 13. század második felében, a névadó birtokközponttól mintegy 7 km-re.¹⁵ A korán elpusztult Tiba vára (Ung m.) 10 km-re állt Tiba falutól,¹⁶ Tapolcsány (Nyitra m.) vára éppenséggel vagy 15 km-re a névadó településtől. Más esetekben a vár később külön nevet kapott: Somos (Sáros m.) várát 1378-ban már Kőszegnek¹⁷ nevezik, Hunyad (Kolozs m.) várát már 1319-től Sebesvárnak is, a pataki erdőispánság várát Újhelynek, Ung „birtok”, azaz az ungi ispánság várát utóbb Nyevecikének, a locsmándiét Lánzsérnek stb. Birtokközpont és vár mindegyik említett esetben jelentős távolságra fekszik egymástól. Valószínű, hogy ugyanilyen megfontolással Murányt kell értenünk Jolsva birtok 1243-ban említett várán, és talán az 1352-től előforduló Keselyüköt a korábbi privigyeyi váron. Nem lehetetlen, hogy az 1260-as években felbukkanó, később nem említett Bereg vár is voltaképpen a beregi erdőispánság későbbi székvarát, Munkácsot rejti.

Az, hogy a felépült vár idővel nevet kapott, már egy apró lépés volt az uradalom születése felé. A döntő mozzanat azonban a királyi hatalom beavatkozása volt. A királyság a várakat, akár újak voltak, akár régiek, a saját megszokott hagyományai szerint mindig is hajlamos volt eleve birtokközpontnak tekinteni. Ezért a későbbi értelemben vett váruradalmak legkorábbi példáival rendszerint akkor találkozunk, amikor az uralkodó eladományozza őket, mint Füzért 1270-ben, vagy Szársomlót (Harsányt) 1289-ben. Mindegyik esetben – mintegy előlegezve a 14–15. századi gyakorlatot – felsorolják azokat a birtokokat vagy falvakat, amelyek a várhoz tartoznak, itt tehát a vár vitán felül birtokközponttá lépett elő.¹⁸ A 13. században ez még kivétel, hiszen a várak legtöbbször magánbirtokon épült, és nem került kapcsolatba a királyi hatalommal. Merőben más lesz a helyzet a 14. század első harmadában, amikor I. Károly országalapításának eredményeként a meglévő várak túlnyomó része, legalábbis átmenetileg, királyi fennhatóság alá kerül. Voltaképpen ezek az évtizedek a jogi értelemben vett váruradalmak születésének napjai. Hogy miképpen kell ezt a folyamatot elképzelnünk, arra jó példa a gimesi (Nyitra m.) váruradalom keletkezése. Gimest 1265 táján építtette Hontpázmány nb. Ivánka fia András ispán, a Forgách család őse.¹⁹ Az uradalom azokból a földekből alakult ki, amelyeket a Hontpázmányoknak ez az ága szedegetett össze Bars és Nyitra megyékben a

14 Pl. a Sosol földön épült későbbi Saskő várnak kezdetben (1253, 1283) még úgy látszik, nincs neve, vö. GYÖRFFY i. m. 473.

15 A prédiura ENGEL PÁL: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok*, 119. (1985) 968., a várra FÜGEDI i. m. (mint a 2. jegyz.) 169.

16 FÜGEDI i. m. 205.; a később 20 falunak helyt adó Tiba földre ENGEL i. m. (mint az előző jegyz.) 971. A vár a mai Podhorod’ (Tibaváralja) helység határában állt.

17 1378: „sub castro eorum Somus vocati in possessione Keuzegh existenti”. DF 265443., Andrassy cs. It. 53–14. Az Aba nb. Somosi családnak nagy, egybefüggő földjén épült várat kezdetben (utoljára 1403-ban) Somosnak nevezik, később Kőszegnek vagy Nyestkőnek, és utóbb Kőszeg várról nevezték el az alatta települt falut is (ma Kysak); vö. ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest, 1977. 126.; FÜGEDI i. m. 155., 191. még két külön várként ismertette, de a vitás kérdést az idézett adat egyértelműen eldönti.

18 GYÖRFFY i. m. 82., 313.

19 FÜGEDI i. m. 136.

13. század folyamán. Jogi egységet, azaz uradalmat kezdetben nem alkottak, nem is alkothattak, hiszen a birtokok eredete és jogállása merőben különböző volt, volt, amelyiket vásárolták, volt, amit adományul kaptak, vagy más módon jutottak hozzá. Egységge azáltal váltak, hogy 1300 körül az egész birtokegyüttes Csák Máté, majd 1321-ben I. Károly kezére jutott, és évtizedeken át királyi kézen is maradt, mignem Mária királynő 1386-ban Forgách Balázsnak adta vissza jutalmul Kis Károly meggyilkolásáért. Ekkor ismerjük meg a vár tartozékait, és a névsorból megállapítható, hogy az Anjouk semmiféle uradalomszervező tevékenységet nem végeztek azon kívül, hogy a birtokokat annak idején elkobozták. Amennyire kideríthető, pontosan azokról a birtokokról volt szó mint tartozékokról 1386-ban, amelyeket hajdan Ivánka és utódai gyűjtögettek össze. Jogi egységge azáltal szerveződtek, hogy királyi kézre jutottak, és központjukká immár „hivatalosan”, jogilag is a Hontpázmányok vára lépett elő.²⁰ Hasonló folyamat ment végbe ekkor, 1320 táján Magyarország egész területén, s amennyiben Károly egyáltalán fenntartotta a kezére jutott várakat, úgy vagy uradalmak formájában tartotta meg őket, vagy ekként adományozta el hívei valamelyikének.²¹

Ezekben az évtizedekben tehát kialakul és egyértelművé válik a váruradalom fogalma. A királyi várak (mintegy 150), valamint a király által híveinek adományozott várak (talán 50 körül) együttesen képviselik az ország „jövähagyott” várállományát, amely per sze a 14. század folyamán számos új – engedélyezett – építménnyel bővül. Nagyon valószínű, hogy e várak jegyzékét valamilyen formában hivatalosan is rögzítették ekkor, azaz mintegy „kanonizálták”, melyeknek van létjogosultságuk és melyeknek nincs. Amelyek fennmaradtak a rostán, azok az esetek túlnyomó részében évszázadokra uradalmi központokká váltak. Amelyek kiestek, azokra a feledés homálya borult, még mielőtt uradalom szerveződhetett volna körükük, vagy pedig – néhány esetben – a szerveződés a 15. századig késett.

Számunkra most természetesen azok a várak az érdekesek, amelyekről a 14. század első harmada után nem esik szó: az elfelejtett Árpád-kori várak csoportja. Fogalmunk sincs, mekkora csoport volt ez. Egy kis részüket később, a 14–15. század folyamán „elhagyott” vagy „lerombolt” várként, később „várhelyként” említik az oklevelek, de nehéz szabadulnunk attól a benyomásunktól, hogy ezek az említések roppant esetlegesek. Nem létezett olyan jogi előírás, amely kötelezővé tette volna egy gyommal benőtt romhalmaznak értéként való számbavételét. Valószínű, hogy erre csak olyankor kerítettek sort, amikor legalábbis elvben számoltak még a várrom majdani újjáépítésével, aminthogy csakugyan van is több példa arra, hogy ez bekövetkezett (Csorbakő, Kövi, Gács, Divény stb.). Nem egy elhagyott és pusztulófélben álló vár a 15. század közepén született újjá, amikor a központi hatalom megszűnt, és ismét az építkezett, aki akart. Több olyan akadt az északkeleti megyékben, amelybe cseh zsoldosok költöztek, és a megejtett „rekonstrukció” után onnan fosztogatták a környező falvakat. A legtöbb azonban sohasem támadt fel, és olykor nyomtalanul elenyészett.

20 Az uradalom kialakulására KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973. 58–60; Mária adománylevele a falvak felsorolásával: DL. 58652.

21 A 13. jegyzetben említett két vár közül Szalánc már 1330-ban „a hozzá tartozó falvakkal”, Árva 1333-ban cum tot districtu cserél gazdát (GYÖRFFY i. m. 141., 195.), ami a birtok és vár megfordult viszonyát illusztrálja.

Visszakanyarodva kiinduló problémánkhöz: mindebből, amiről most szó esett, mi segíthet hozzá az Árpád-kori sáncváarak kérdésének megoldásához?

Legelőször is azt kell ismételtén hangsúlyoznom, hogy 1320 előtt épült várainkra vonatkozó adataink teljesen esetlegesen maradtak ránk. Amíg ugyanis a vár számított a birtok tartozékának és nem megfordítva, addig egyáltalán nem volt mindig szükséges, hogy a várról akár birtokjogi aktus alkalmával is említést tegyenek. De még ha ezt bizonyára legtöbbször meg is tették, merőben más a helyzet más forrástípusokkal, például a határjárásokkal. Ha ebben megnevezik egy föld határos földjeit, akkor semmilyen jogi megfontolás nem indokolta, hogy megemlítsék az azokon esetleg álló várakat. A birtokjog szempontjából – és ezt próbáltam a fentiekben bizonyítani – a vár léte vagy nem léte ekkoriban még tökéletesen mellékes körülmény volt. Sőt, ha megjárják egy föld határait, és nem említenek rajta várat, abból sem következik, hogy a vár nem állt, mert hiszen nem a várat, hanem a földet kellett meghatározni. (A *terra X. cum suo castro* típusú adatok, figyeljük meg, soha nem határjárásokkal, hanem birtokelidegenítésekkel, birtokosztályokkal stb. kapcsolatban merülnek föl, olyankor tehát, amikor a vár mint értéktárgy nem volt mellékes.) Amikor tehát az *argumentum ex silentio*-t próbáljuk alkalmazni, azaz a vár említésének hiányából próbálunk arra következtetni, hogy még nem is állt, nagyon-nagyon óvatosan szabad csak eljárunk, és mindig azt kell fontolóra vennünk, hogy amennyiben a birtokon vár volt, csakugyan *elvárhatjuk-e* forrásunktól, hogy ezt közölje velünk.

Nem mellékes az sem, hogy a ránk maradt forrásanyag hihetetlenül gyér, bármily soknak tűnik is, ha el akarjuk olvasni. Becslésem szerint az, amivel rendelkezünk, aligha lehet több az eredetileg készült oklevelek 1–2%-ánál! Legtöbb korai várunkról ennél fogva csupán egyetlen, esetleg két említésünk van. Pusztán logikai alapon is feltételezhetjük, hogy korai váraink *nagyobb részéről* egyszerűen nem maradt írott nyom, noha annak idején írásba foglalták őket. Sőt egyáltalán nem lehetetlen, hogy azok a korai várak, amelyekről okleveles adatunk van, csak egy igen *kis csoportját* reprezentálják a 13. század folyamán ténylegesen épített váraknak.

Mindezeket tekintetbe véve, az írott forrásanyag szemszögéből nincs semmi akadálya, hogy valamennyi Árpád-kori „kisvárat” 13. századi, az írott forrásokban előforduló *castrum*-okkal *azonos minőségű* építményeknek tekintsünk.

Van azonban egy másik szempont is, amely a kérdés eldöntését jóval problematikusabbá teheti. Ez pedig a regisztrált „kisváarak” fekvése.

Való igaz, hogy a korai magánváarak a szó *birtokjogi* értelmében nem voltak még birtokközpontok, hanem csak a birtok tartozékai. Ténylegesen azonban avégett emelték őket, hogy veszély esetén védelmet nyújtsanak birtokosuknak, ez pedig az ismert esetekben kivétel nélkül jelentős vagyonú nemes volt. Gyakorlatilag tehát a vár mindig egy nagyobb birtokegyüttes keretében, annak valamelyik részén keletkezik, tehát egy „nagybirtok” alkotórésze. A nehézséget a korai kisvárakkal kapcsolatban főként az okozza, hogy a korabeli „nagybirtokokkal” és nagyobb birtokú családokkal való kapcsolatuk nem mutatható ki. Más szóval a hely, ahol feltárták őket, a legtöbb esetben nem ismeretes nagyobb birtoktest részeként, legyen szó akár a Börzsöny, akár a Gödöllői-dombvidék várairól. Tény persze, hogy a kor pontos birtokviszonyait nem ismerjük, és vannak tájak, ahol valószínűleg sohasem fogjuk ismerni. Tovább lépés ezen a területen úgy képzelhető el, ha egy oklevelesen viszonylag jól adatolható vidék korai „kisvárait” és korai birtokvi-

szonyait együttesen vesszük részletes vizsgálat alá. (Ilyesmire akár a Nyugat-Dunántúl, akár a Börzsöny, Mátra vagy Bükk vidéke alkalmasnak látszik.) Ez esetben meg kell próbálnunk az egyes várak építését meghatározott személyeknek tulajdonítani, és ezek társadalmi háttérét meghatározni. Véglegesen a „kisvárok” kérdésében akkor mondhatunk, ha ez a vizsgálat pozitív eredményt hoz.

A 2001-ben elhunyt kiváló történész ezen tanulmánya eredetileg a Műemlékvédelem című folyóirat 1987. évi 1. száma 9–14. oldalán jelent meg. Újraközlését nehéz hozzáférhetősége mellett az tette indokolttá, hogy a benne foglaltak az elmúlt húsz év ellenére ma is aktuálisak, bár – főként a történeti kutatásban – még indokolatlanul kevésbé idézettek. A szöveget eredeti formájában tesszük közzé, csupán a lábjegyzetekben alkalmaztunk némi formai és központosítási módosítást, a jobb áttekinthetőség kedvéért. (*a Szerk.*)